

लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मतेपुढील आव्हाने

प्रा. गौतम अशोक बर्फे¹

प्रस्तावना :

लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून ती समाजाच्या राजकीय चेतनेचे, नागरिकांच्या सहभागाचे आणि घटनात्मक मूल्यांच्या अंमलबजावणीचे सजीव प्रतीक आहे. भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि सर्वाधिक विविधतेने नटलेली लोकशाही म्हणून ओळखली जाते. भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, प्रादेशिक व सामाजिक भिन्नता असलेल्या या देशात लोकशाही टिकवून ठेवण्याचे कार्य भारतीय संविधानाने केले आहे. संविधान हे केवळ कायद्यांचे संकलन नसून ते राष्ट्राच्या मूल्यव्यवस्थेचे, लोकशाही आकांक्षांचे आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संकल्पनेचे प्रतिबिंब आहे. भारतीय संविधानाची प्रस्तावना लोकशाही, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित राष्ट्र उभारणीची दिशा ठरवते. या मूल्यांपैकी लोकशाही आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांचा परस्पर संबंध अतिशय घनिष्ठ आहे. लोकशाही व्यवस्थेमुळे नागरिकांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागाची संधी मिळते, तर राष्ट्रीय एकात्मता ही त्या लोकशाहीच्या स्थैर्यासाठी आवश्यक असलेली सामाजिक व राजकीय सलोख्याची भावना निर्माण करते. तथापि, बदलत्या राजकीय परिस्थितीत, वाढत्या अपेक्षांमध्ये आणि सामाजिक गुंतागुंतीत लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांच्यासमोर अनेक आव्हाने उभी राहत आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर भारतात लोकशाहीने अनेक टप्पे पार केले आहेत. प्रारंभी राष्ट्रनिर्मितीचे आव्हान, त्यानंतर आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन, आणि अलीकडील काळात जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा प्रभाव व राजकीय स्पर्धेचे वाढते स्वरूप—या सर्व घटकांनी भारतीय लोकशाहीला नवे आयाम दिले आहेत. मात्र, या प्रक्रियेत लोकशाही मूल्यांची गुणवत्ता, घटनात्मक संस्थांची स्वायत्तता आणि राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना याबाबत गंभीर प्रश्न उपस्थित होत आहेत. संविधानाने दिलेले अधिकार, कर्तव्ये आणि संस्थात्मक संतुलन प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत कितपत प्रभावी ठरत आहेत, हा संशोधनाचा महत्त्वाचा मुद्दा ठरतो. लोकशाही ही बहुमतावर आधारित असली तरी ती अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण, विविधतेचा आदर आणि समावेशकता या तत्वांवर उभी असते. परंतु राजकीय व्यवहारात अनेकदा बहुमतवाद, ध्रुवीकरण आणि ओळखाधारित राजकारण यांचा प्रभाव वाढताना दिसतो. अशा परिस्थितीत संविधानाने अपेक्षित केलेली राष्ट्रीय एकात्मता ही केवळ भौगोलिक एकता न राहता ती भावनिक, सामाजिक आणि राजकीय पातळीवर टिकवणे अधिक आव्हानात्मक बनते. राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका पोहोचवणाऱ्या घटकांमध्ये प्रादेशिक असंतोष, सामाजिक विषमता, राजकीय अविश्वास आणि संस्थात्मक दुर्बलता यांचा समावेश होतो. भारतीय संविधानाने संघराज्यात्मक रचना स्वीकारून केंद्र आणि राज्यांमध्ये अधिकारांचे विभाजन केले आहे. या रचनेचा उद्देश विविधतेत एकता साधणे हा आहे. मात्र, लोकशाही प्रक्रियेत निर्माण होणारे तणाव, केंद्र-राज्य संबंधांतील संघर्ष आणि घटनात्मक तरतुदींची

¹ विनायकराव पाटील महाविद्यालय, वैजापुर

वेगवेगळी मांडणी यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संकल्पनेला वेळोवेळी आव्हाने निर्माण होतात. संविधान हे स्थिर दस्तऐवज नसून बदलत्या काळानुसार त्यात सुधारणा करण्यात आल्या आहेत; तथापि, या सुधारणांची दिशा लोकशाही मूल्यांना बळकटी देणारी आहे की नाही, हा प्रश्न अभ्यासाचा विषय ठरतो.

राष्ट्रीय एकात्मता ही केवळ राजकीय घोषणांवर अवलंबून नसून ती लोकशाही व्यवहाराच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. निवडणूक प्रक्रिया, राजकीय प्रतिनिधित्व, धोरणनिर्मितीतील पारदर्शकता आणि नागरिकांचा विश्वास—हे सर्व घटक एकात्मतेच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. लोकशाही प्रक्रियेत जर सहभाग मर्यादित झाला, संस्थांवरील विश्वास कमी झाला किंवा घटनात्मक मूल्यांचे उल्लंघन झाले, तर त्याचा थेट परिणाम राष्ट्रीय एकात्मतेवर होतो. म्हणूनच लोकशाही आणि संविधान यांचे सुदृढ कार्यान्वयन हे राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी अनिवार्य ठरते. समकालीन भारतात लोकशाहीसमोर उभी राहणारी आव्हाने केवळ अंतर्गत स्वरूपाची नाहीत, तर ती जागतिक पातळीवरील घडामोडींशीही जोडलेली आहेत. माहिती-तंत्रज्ञानाचा प्रसार, सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव, सार्वजनिक मतनिर्मितीची बदलती साधने आणि राजकीय संवादाचे स्वरूप—या सर्व घटकांनी लोकशाहीच्या पारंपरिक चौकटीला नवे प्रश्न निर्माण केले आहेत. संविधानिक संस्था या बदलांना कितपत सामोऱ्या जात आहेत आणि त्यातून राष्ट्रीय एकात्मतेला कसे बळ मिळते किंवा आव्हान निर्माण होते, याचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

या पार्श्वभूमीवर “लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मतेची आव्हाने” हा विषय केवळ सैद्धांतिक नसून अत्यंत समकालीन आणि व्यवहार्य स्वरूपाचा आहे. हा विषय भारतीय लोकशाहीच्या मूलभूत रचनेचा, घटनात्मक तत्वांचा आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या प्रक्रियेचा सखोल अभ्यास करण्याची संधी देतो. लोकशाहीच्या कार्यप्रणालीतील मर्यादा, संविधानिक मूल्यांची अंमलबजावणी आणि राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील अडथळे यांचे विश्लेषण केल्यास भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या भविष्यातील दिशेबाबत महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष काढता येऊ शकतात.

म्हणूनच सदर विषयाचा अभ्यास हा भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम, समावेशक आणि एकात्मतेला पोषक बनवण्यासाठी आवश्यक ठरतो. लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण, संविधानिक संस्थांची मजबुती आणि राष्ट्रीय एकात्मतेची जाणीव दृढ करण्यासाठी या विषयाचा शास्त्रीय व चिकित्सक अभ्यास करणे ही काळाची गरज आहे.

Keywords : लोकशाही, संविधान, राष्ट्रीय एकात्मता, घटनात्मक-मूल्ये, संघराज्य-व्यवस्था, लोकशाहीतील आव्हाने, संविधानिक संस्था, राजकीय स्थैर्य.

समस्या मांडणी (Problem Statement) :

भारतीय लोकशाही ही संविधानावर आधारित असून ती नागरिकांच्या सहभाग, प्रतिनिधित्व आणि घटनात्मक मूल्यांच्या अंमलबजावणीवर अवलंबून आहे. संविधानाने लोकशाही, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांच्या माध्यमातून राष्ट्रीय एकात्मतेची संकल्पना दृढ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि, प्रत्यक्ष राजकीय व्यवहारात लोकशाही प्रक्रियेची गुणवत्ता, संविधानिक संस्थांची भूमिका आणि राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना यांच्यातील ताणतणाव सातत्याने दिसून येतो. लोकशाही मूल्ये आणि घटनात्मक तत्त्वे यांची अंमलबजावणी व्यवहारात कितपत प्रभावी ठरते, हा मूलभूत प्रश्न निर्माण होतो.

समकालीन काळात राजकीय स्पर्धा, ओळखाधारित राजकारण, संस्थात्मक अविश्वास आणि धोरणात्मक संघर्ष यांमुळे लोकशाही प्रक्रियेसमोर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत. या आव्हानांचा थेट परिणाम संविधानिक संतुलनावर आणि राष्ट्रीय एकात्मतेवर होत असल्याचे दिसून येते. संविधानाने अपेक्षित केलेली समावेशक आणि सुदृढ लोकशाही प्रत्यक्षात कितपत साकार होते, तसेच ती राष्ट्रीय एकात्मतेला बळ देण्याऐवजी कधी कधी तणाव निर्माण करते का, हा अभ्यासाचा महत्त्वाचा मुद्दा ठरतो.

यासोबतच लोकशाहीतील निर्णयप्रक्रिया, घटनात्मक तरतुदींची मांडणी आणि त्यांची अंमलबजावणी यांमधील विसंगतीमुळे राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संकल्पनेसमोर नवे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. लोकशाही आणि संविधान यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट असतानाही, त्यांच्या कार्यप्रणालीमुळे राष्ट्रीय एकात्मतेवर होणारा परिणाम पुरेशा प्रमाणात शास्त्रीय अभ्यासाचा विषय ठरलेला नाही. त्यामुळे लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांच्यातील संबंधांचे सखोल विश्लेषण करणे आवश्यक बनले आहे.

म्हणूनच भारतीय संदर्भात लोकशाही व्यवस्थेतील आव्हाने, संविधानिक मूल्यांची अंमलबजावणी आणि राष्ट्रीय एकात्मतेवरील त्यांचा परिणाम यांचा अभ्यास करणे ही संशोधनाची प्रमुख समस्या ठरते.

संशोधन उद्दिष्टे (Research Objectives) :

- 1) भारतीय लोकशाहीची घटनात्मक संकल्पना आणि तिच्या मूलभूत तत्वांचा अभ्यास करणे.
- 2) भारतीय संविधानातील लोकशाही, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांचा राष्ट्रीय एकात्मतेशी असलेला संबंध विश्लेषित करणे.
- 3) लोकशाही पुढील समकालीन आव्हानांचा संविधानिक चौकटीतून आढावा घेणे.
- 4) संविधानिक संस्थांची भूमिका राष्ट्रीय एकात्मता दृढ करण्यात कितपत प्रभावी ठरते, याचे परीक्षण करणे.
- 5) लोकशाही व्यवहार आणि घटनात्मक अंमलबजावणी यांचा राष्ट्रीय एकात्मतेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- 6) लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांच्यातील परस्परसंबंधांचा समन्वयित दृष्टिकोन मांडणे.

संशोधन पद्धत (Research Methodology):

सदर संशोधन हे **वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक** स्वरूपाचे आहे. या अभ्यासामध्ये भारतीय लोकशाहीची घटनात्मक संकल्पना, संविधानातील मूलभूत मूल्ये तसेच राष्ट्रीय एकात्मतेपुढील समकालीन आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी प्रामुख्याने **द्वितीयक माहिती स्रोतांचा** वापर करण्यात आला असून त्यामध्ये भारतीय संविधान, विविध ग्रंथ, संशोधन लेख, जर्नल्स, अहवाल आणि वर्तमानपत्रीय संदर्भ यांचा समावेश आहे. उपलब्ध माहितीच्या आधारे लोकशाही व्यवहार, संविधानिक संस्थांची भूमिका आणि राष्ट्रीय एकात्मतेवरील परिणाम यांचे घटनात्मक चौकटीतून विश्लेषण करण्यात आले आहे.

साहित्य आढावा (Review of Literature) :

लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मता या तीनही संकल्पना भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या मूलभूत चौकटीचा आधारस्तंभ आहेत. या विषयावर विविध राजकीय विचारवंत, घटनातज्ज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञांनी सखोल चिंतन केले आहे. भारतीय

लोकशाहीची घटनात्मक रचना, संविधानिक मूल्यांची अंमलबजावणी आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या प्रक्रियेतील आव्हाने यांचा अभ्यास करणारे विपुल साहित्य उपलब्ध आहे. लोकशाहीच्या संकल्पनेचा विचार करताना डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून ती सामाजिक जीवनपद्धती असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. त्यांच्या मते, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये लोकशाही टिकवण्यासाठी आवश्यक आहेत. तसेच ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांनी भारतीय संविधानाला “सामाजिक परिवर्तनाचे साधन” मानले असून संविधानाने विविधतेत एकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केल्याचे स्पष्ट केले आहे.

भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्ये आणि राष्ट्रीय एकात्मतेशी असलेला संबंध अनेक अभ्यासकांनी अधोरेखित केला आहे. संविधानाची प्रस्तावना ही न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित राष्ट्रनिर्मितीची दिशा ठरवते, असे मत अनेक घटनातज्ज्ञांनी मांडले आहे. या मूल्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळेच राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना दृढ होते, हे साहित्यामध्ये वारंवार नमूद केले गेले आहे. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संदर्भात, विविधता, बहुसांस्कृतिकता आणि संघराज्यात्मक रचना यामुळे भारतातील एकात्मता ही केवळ राजकीय नसून सामाजिक आणि भावनिक स्वरूपाची असल्याचे अभ्यासकांनी स्पष्ट केले आहे. राजकीय ध्रुवीकरण, प्रादेशिक असंतोष, जातीय-धार्मिक तणाव आणि सामाजिक विषमता हे घटक राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील प्रमुख अडथळे म्हणून अनेक संशोधनांमध्ये मांडले गेले आहेत.

भारतीय लोकशाहीसमोरील वर्तमानकालीन आव्हानांवर चर्चा करताना बहु-लेखकांनी राजकारण, बहुमतवाद, ओळखाधारित, राजकीय पक्ष आधारित संस्थात्मक दबाव आणि नागरिक सहभागातील घट या मुद्द्यांकडे लक्ष वेधले आहे. निवडणूक प्रक्रिया, राजकीय प्रतिनिधित्व आणि घटनात्मक संस्थांची स्वायत्तता या बाबी लोकशाहीच्या गुणवत्तेसाठी अत्यंत महत्त्वाच्या ठरतात, असे विविध अभ्यासांमध्ये स्पष्ट करण्यात आले आहे. संविधानिक संस्था—जसे न्यायपालिका, संसद, निवडणूक आयोग आणि माध्यमे—राष्ट्रीय एकात्मता टिकवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. मात्र, या संस्थांवरील वाढता राजकीय प्रभाव आणि विश्वासाचा प्रश्न हे समकालीन अभ्यासांचे केंद्रबिंदू ठरत आहेत. त्यामुळे संविधानिक संस्थांची कार्यक्षमता आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. अलीकडील काळात माहिती-तंत्रज्ञानाचा प्रसार, सोशल मीडियाचा प्रभाव आणि सार्वजनिक मतनिर्मितीच्या बदलत्या पद्धतींमुळे लोकशाही प्रक्रियेसमोर नवी आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या संदर्भात संविधानिक मूल्ये आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांचे संरक्षण करण्यासाठी नव्या उपाययोजनांची गरज असल्याचे अनेक संशोधकांनी नमूद केले आहे. एकूणच उपलब्ध साहित्यावरून असे दिसून येते की लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांच्यातील परस्परसंबंध अत्यंत घनिष्ठ असून बदलत्या सामाजिक-राजकीय परिस्थितीत या संबंधांवर विविध आव्हाने निर्माण होत आहेत. म्हणूनच या संशोधनात लोकशाही मूल्यांची अंमलबजावणी, संविधानिक संस्थांची भूमिका आणि राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील समकालीन अडथळे यांचा समन्वयित अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

मुख्य चर्चा / सविस्तर विश्लेषण :

लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मतेपुढील आव्हाने :

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या राष्ट्रात लोकशाही टिकवून ठेवणे हे केवळ निवडणूक प्रक्रियेचे यश नसून, संविधानिक मूल्यांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचा दृढ पाया यावर अवलंबून आहे. भारतीय संविधानाने लोकशाही शासनपद्धतीला केवळ राजकीय चौकट दिलेली नसून समाजाला न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांच्या आधारे एकत्र बांधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

तथापि, समकालीन राजकीय, सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीत लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांच्यासमोर अनेक स्वरूपाची आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या आव्हानांचा अभ्यास करणे हे भारतीय लोकशाहीच्या भविष्यासाठी अत्यंत आवश्यक ठरते.

1) भारतीय लोकशाहीची घटनात्मक रचना आणि तिचे स्वरूप:

भारतीय लोकशाहीची वैशिष्ट्ये समजून घेताना तिच्या घटनात्मक चौकटीचा विचार करणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधानाने सार्वभौमत्व जनतेकडे असल्याचे मान्य केले असून प्रतिनिधी लोकशाहीची रचना स्वीकारली आहे. निवडणुकीद्वारे लोकप्रतिनिधी निवडले जातात आणि शासन लोकांच्या हितासाठी कार्य करते, ही लोकशाहीची मूलभूत संकल्पना आहे. मात्र भारतीय लोकशाही ही केवळ बहुमतावर आधारित नसून ती “संवैधानिक लोकशाही” आहे. म्हणजेच बहुमताच्या निर्णयावर मर्यादा घालणारी आणि मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करणारी व्यवस्था. संविधानाने अल्पसंख्याकांचे अधिकार, सामाजिक न्याय आणि विविधतेचा सन्मान यांना महत्त्व दिले आहे. लोकशाही टिकवण्यासाठी नागरिकांचा सहभाग, संस्थांची स्वायत्तता आणि घटनात्मक मूल्यांचे पालन आवश्यक आहे. जर लोकशाही केवळ निवडणुकीपुरती सीमित झाली तर तिचे स्वरूप कमकुवत होते.

2) संविधानिक मूल्ये: राष्ट्रीय एकात्मतेचा आधार:

भारतीय संविधानाची प्रस्तावना ही राष्ट्राच्या मूल्यव्यवस्थेचे केंद्रबिंदू आहे. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये भारतीय समाजाला एकत्र बांधणारी शक्ती आहेत. राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे केवळ भौगोलिक एकता नाही, तर नागरिकांमध्ये सामाजिक सलोखा, सांस्कृतिक समन्वय, परस्पर विश्वास आणि राष्ट्रभावना निर्माण होणे होय.

(अ) न्याय आणि समता: समाजातील सर्व घटकांना समान संधी आणि न्याय मिळाल्यासच राष्ट्रीय एकात्मता दृढ होते. जर समाजात विषमता, अन्याय आणि भेदभाव वाढला तर एकात्मतेची भावना कमकुवत होते.

(आ) स्वातंत्र्य: विचार, अभिव्यक्ती आणि धर्मस्वातंत्र्य ही लोकशाहीची मूलभूत तत्त्वे आहेत. विविधतेत एकता टिकवण्यासाठी स्वातंत्र्याचे संरक्षण आवश्यक आहे.

(इ) बंधुता: बंधुता हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे सर्वात महत्त्वाचे मूल्य आहे. कारण भारतात अनेक जाती, धर्म, भाषा आणि संस्कृती अस्तित्वात आहेत. बंधुतेशिवाय विविधता संघर्षात रूपांतरित होऊ शकते.

1) राजकीय आव्हाने (Political Challenges):

भारतीय लोकशाहीसमोरील राजकीय आव्हाने ही केवळ शासनाच्या कार्यपद्धतीपुरती मर्यादित नसून ती लोकशाहीच्या मूलभूत मूल्यांवर परिणाम करणारी आहेत. लोकशाही टिकवण्यासाठी पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, संस्थात्मक संतुलन आणि नागरिकांचा विश्वास आवश्यक असतो. परंतु समकालीन राजकीय प्रक्रियेत काही गंभीर समस्या उद्भवत आहेत.

(अ) बहुमतवाद आणि अल्पसंख्याक हक्कांचे प्रश्न: लोकशाही ही बहुमतावर आधारित असली तरी संविधानाने अल्पसंख्याकांचे अधिकार आणि विविधतेचा सन्मान यांना संरक्षण दिले आहे. मात्र अनेकदा बहुमतवादाचा प्रभाव वाढताना दिसतो. बहुमताच्या आधारे निर्णय लादले गेले तर समाजातील इतर घटकांमध्ये असुरक्षितता निर्माण होते आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका पोहोचतो.

(आ) राजकीय ध्रुवीकरण आणि ओळखाधारित राजकारण: धर्म, जात, भाषा किंवा प्रादेशिक अस्मितेच्या आधारे राजकारण होणे ही मोठी समस्या आहे. राजकीय पक्षांच्या स्पर्धेमुळे समाजात विभागणी वाढते. यामुळे “आपण” आणि “ते” अशी मानसिकता निर्माण होऊन एकात्मतेची भावना कमजोर होते.

(इ) भ्रष्टाचार आणि प्रशासनातील अविश्वास: लोकशाहीत शासन जनतेसाठी कार्य करते. परंतु भ्रष्टाचार, पक्षपाती प्रशासन आणि संसाधनांचा गैरवापर यामुळे नागरिकांचा लोकशाहीवरील विश्वास कमी होतो. लोकशाही संस्थांवरील अविश्वास हा राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी घातक ठरतो.

(ई) संविधानिक संस्थांवरील राजकीय दबाव: लोकशाही टिकवण्यासाठी संस्थांची स्वायत्तता आवश्यक आहे. परंतु समकालीन काळात न्यायपालिका, निवडणूक आयोग, संसद आणि माध्यमे यांच्यावर राजकीय प्रभाव वाढत असल्याचे अनेक अभ्यासकांचे मत आहे. संस्थात्मक दुर्बलता लोकशाहीच्या स्थैर्यावर परिणाम करते.

2) सामाजिक आणि आर्थिक आव्हाने (Social and Economic Challenges): लोकशाहीची गुणवत्ता ही केवळ निवडणुकांवर आधारित नसून सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समता यावरही अवलंबून असते. भारतीय समाजातील सामाजिक-आर्थिक विषमता लोकशाहीसाठी मोठे आव्हान ठरते.

(अ) सामाजिक विषमता आणि जातीय भेदभाव: संविधानाने समतेची हमी दिली असली तरी जातीय भेदभाव, अस्पृश्यता आणि सामाजिक अन्याय अजूनही काही प्रमाणात अस्तित्वात आहेत. जेव्हा समाजातील काही घटक वंचित राहतात तेव्हा राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना कमजोर होते.

(आ) **आर्थिक असमानता:** श्रीमंत आणि गरीब यातील वाढती दरी ही लोकशाहीसमोरील गंभीर समस्या आहे. आर्थिक असमानता वाढल्यास समाजात असंतोष निर्माण होतो. समावेशक विकास न झाल्यास लोकशाहीचा लाभ सर्वांपर्यंत पोहोचत नाही.

(इ) **बेरोजगारी आणि युवक असंतोष:** युवकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध न झाल्यास शासनाविरोधात असंतोष वाढतो. बेरोजगारी ही केवळ आर्थिक समस्या नसून ती सामाजिक अस्थिरतेचे कारण ठरते.

(ई) **शिक्षण आणि जागरूकतेचा अभाव:** लोकशाही टिकवण्यासाठी नागरिकांमध्ये संविधानिक मूल्यांची जाणीव असणे आवश्यक आहे. शिक्षणाचा अभाव आणि जागरूकतेची कमतरता यामुळे लोकशाही सहभाग मर्यादित होतो.

3) राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील प्रमुख धोके (Threats to National Integration): राष्ट्रीय एकात्मता ही भारतासारख्या विविधतेच्या राष्ट्रासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. मात्र काही घटक एकात्मतेला धोका निर्माण करतात.

(अ) **साम्प्रदायिकता आणि धार्मिक संघर्ष:** धर्माच्या आधारावर राजकारण आणि समाजात तणाव निर्माण झाल्यास एकात्मतेला मोठा धोका निर्माण होतो. साम्प्रदायिक हिंसा ही लोकशाही आणि संविधानिक मूल्यांना विरोधी आहे.

(आ) **प्रादेशिक असंतोष आणि अलगततावाद:** भाषिक आणि सांस्कृतिक अस्मितेच्या मागण्या योग्य असल्या तरी त्यातून अलगततावादी प्रवृत्ती वाढल्यास राष्ट्रीय एकात्मतेला आव्हान निर्माण होते.

(इ) **जातीय संघर्ष आणि सामाजिक तणाव:** जातीय अस्मिता आणि संघर्ष समाजात विभागणी निर्माण करतात. सामाजिक सलोखा नष्ट झाल्यास एकात्मता टिकवणे कठीण होते.

(ई) **राजकीय अविश्वास आणि संस्थात्मक दुर्बलता:** संस्थांवरील विश्वास कमी झाला तर लोकशाहीची स्थिरता ढासळते आणि एकात्मतेची भावना कमजोर होते.

4) सोशल मीडिया आणि आधुनिक आव्हाने: डिजिटल युगात सोशल मीडिया लोकशाहीसाठी एक नवे माध्यम ठरले आहे. मात्र त्याचबरोबर काही गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत.

(अ) **चुकीची माहिती आणि अफवा (Fake News):** सोशल मीडियामुळे अफवा वेगाने पसरतात. चुकीच्या माहितीमुळे समाजात तणाव आणि द्वेष निर्माण होतो.

(आ) **द्वेषमूलक प्रचार आणि ध्रुवीकरण:** धर्म, जात किंवा राजकीय विचारांवर आधारित द्वेषपूर्ण संदेश समाजात विभागणी वाढवतात. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात येते.

(इ) लोकशाही संवादाची घसरण: सोशल मीडियामुळे सार्वजनिक चर्चेची गुणवत्ता कमी होत आहे. संवादाऐवजी आक्रमकता आणि प्रचार वाढत आहे.

(ई) नागरिक मतनिर्मितीवर प्रभाव: लोकशाहीत मतनिर्मिती स्वतंत्र असावी अपेक्षित आहे. परंतु सोशल मीडियावरील प्रचार आणि अल्गोरिदम नागरिकांच्या विचारांवर प्रभाव टाकतात.

5) संविधानिक संस्थांची भूमिका आणि जबाबदारी: लोकशाही आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचे संरक्षण करण्यासाठी संविधानिक संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

(अ) न्यायपालिका: न्यायपालिका संविधानाचे रक्षण करते आणि मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करते. नागरिकांचा विश्वास टिकवण्यासाठी न्यायालयीन स्वायत्तता आवश्यक आहे.

(आ) संसद: संसदेने समावेशक धोरणे तयार करणे आणि लोकहिताचे कायदे करणे अपेक्षित आहे.

(इ) निवडणूक आयोग: स्वतंत्र आणि निष्पक्ष निवडणूक प्रक्रिया लोकशाहीचा आत्मा आहे. आयोगाची स्वायत्तता टिकणे आवश्यक आहे.

(ई) माध्यमे: माध्यमे लोकशाहीचा चौथा स्तंभ आहेत. जनजागृती आणि सत्य माहिती प्रसारित करणे ही त्यांची जबाबदारी आहे.

लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मता टिकवण्यासाठी समन्वयित उपाय आवश्यक आहेत

(अ) संविधानिक मूल्यांचे संरक्षण: न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता ही मूल्ये प्रत्यक्ष व्यवहारात रुजवणे आवश्यक आहे.

(आ) संस्थात्मक मजबुती: संविधानिक संस्थांची स्वायत्तता आणि विश्वासार्हता वाढवणे गरजेचे आहे.

(इ) सामाजिक सलोखा आणि समावेशकता: धर्म, जात, भाषा यातील विविधतेचा सन्मान राखून सामाजिक सलोखा निर्माण करणे आवश्यक आहे.

(ई) नागरिक सहभाग आणि संविधानिक जागरूकता: लोकशाही अधिक सक्षम करण्यासाठी नागरिक शिक्षण, सहभाग आणि जागरूकता वाढवावी लागेल.

उपाययोजना / Suggestions :

लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मता अधिक दृढ करण्यासाठी व्यापक उपाय : लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मता हे भारतीय राष्ट्रराज्याचे मूलभूत आधारस्तंभ आहेत. भारतीय संविधानाने नागरिकांना अधिकार, स्वातंत्र्य आणि समतेची हमी देऊन लोकशाहीला सुदृढ चौकट प्रदान केली आहे. तथापि, समकालीन काळात राजकीय ध्रुवीकरण, सामाजिक

विषमता, आर्थिक असमानता, साम्प्रदायिक तणाव, डिजिटल माध्यमांचा गैरवापर आणि संस्थात्मक दबाव यामुळे लोकशाही मूल्यांपुढे गंभीर आव्हाने उभी राहत आहेत. या पार्श्वभूमीवर लोकशाही अधिक सक्षम, संविधानिक व्यवस्था अधिक प्रभावी आणि राष्ट्रीय एकात्मता अधिक दृढ करण्यासाठी काही व्यापक आणि दीर्घकालीन उपाययोजना राबविणे आवश्यक ठरते.

1) संविधानिक मूल्यांची पुनर्स्थापना आणि घटनात्मक नैतिकतेचा विकास: भारतीय संविधानाची प्रस्तावना न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित राष्ट्रनिर्मितीचा मार्ग दाखवते. ही मूल्ये केवळ कायदेशीर घोषणांपुरती मर्यादित न राहता सामाजिक आणि राजकीय व्यवहारात प्रत्यक्ष उतरविणे आवश्यक आहे. संविधानिक नैतिकता (Constitutional Morality) म्हणजे संविधानाने अपेक्षित केलेल्या मूल्यांचा आदर, सहिष्णुता, समावेशकता आणि लोकशाही शिस्त. नागरिक, शासन आणि राजकीय नेतृत्व यांच्यामध्ये घटनात्मक नैतिकता विकसित झाल्यास लोकशाही अधिक स्थिर आणि एकात्मतेला पोषक बनू शकते. त्यासाठी शैक्षणिक अभ्यासक्रमात संविधानिक मूल्यांचा समावेश करणे, जनजागृती मोहिमा राबविणे आणि नागरिकांमध्ये संविधानाबद्दल आदर निर्माण करणे आवश्यक आहे.

2) संविधानिक संस्थांची स्वायत्तता, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढवणे: लोकशाही टिकवण्यासाठी संसद, न्यायपालिका, निवडणूक आयोग, नियंत्रक व महालेखापरीक्षक, माध्यमे आणि प्रशासकीय यंत्रणा या संस्था अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. या संस्था लोकशाहीचे संरक्षक स्तंभ म्हणून कार्य करतात. मात्र, समकालीन काळात संस्थांवर राजकीय दबाव वाढणे, निर्णय प्रक्रियेत हस्तक्षेप होणे किंवा विश्वासाचा अभाव निर्माण होणे ही चिंतेची बाब आहे. म्हणूनच या संस्थांची स्वायत्तता टिकविणे आणि पारदर्शक कार्यपद्धती विकसित करणे अत्यंत आवश्यक आहे. न्यायपालिका अधिक सक्षम, निवडणूक प्रक्रिया अधिक निष्पक्ष, संसद अधिक चर्चाप्रधान आणि प्रशासन अधिक लोकाभिमुख बनल्यास लोकशाही अधिक बळकट होईल.

3) राजकीय सुधारणा आणि लोकशाही व्यवहाराची गुणवत्ता वाढवणे: भारतीय लोकशाहीतील अनेक समस्या राजकीय प्रक्रियेशी निगडित आहेत. निवडणुकीतील पैशाचा प्रभाव, गुन्हेगारीकरण, पक्षीय राजकारण आणि ध्रुवीकरण ही लोकशाहीची गुणवत्ता कमी करणारी आव्हाने आहेत. म्हणूनच निवडणूक सुधारणांना प्राधान्य देणे, राजकीय पक्षांमध्ये अंतर्गत लोकशाही निर्माण करणे आणि लोकप्रतिनिधींचे उत्तरदायित्व वाढवणे गरजेचे आहे. राजकारण अधिक मूल्याधिष्ठित, समावेशक आणि लोकहितकारी बनल्यास राष्ट्रीय एकात्मता अधिक दृढ होऊ शकते.

4) सामाजिक सलोखा, सहिष्णुता आणि बंधुता दृढ करणे: भारत हा बहुधर्मी, बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक देश आहे. विविधतेत एकता हे भारतीय राष्ट्राचे वैशिष्ट्य आहे. मात्र, साम्प्रदायिकता, जातीय संघर्ष आणि असहिष्णुता वाढल्यास राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण होतो. म्हणूनच समाजात बंधुतेची भावना वाढविणे आवश्यक आहे. धार्मिक आणि जातीय सलोखा निर्माण करण्यासाठी संवाद, सहकार्य, सामाजिक समन्वय आणि समावेशक धोरणे राबवावी लागतील.

सामाजिक संस्थांनी, शिक्षण व्यवस्थेने आणि माध्यमांनी सहिष्णुता आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचा संदेश प्रसारित करणे आवश्यक आहे.

5) **समावेशक विकास, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समता:** लोकशाही टिकवण्यासाठी आर्थिक आणि सामाजिक न्याय अत्यंत आवश्यक आहे. आर्थिक विषमता, बेरोजगारी, दारिद्र्य आणि वंचित घटकांची उपेक्षा ही लोकशाहीसाठी मोठी समस्या ठरते. संविधानाने सामाजिक न्यायाची हमी दिली असली तरी प्रत्यक्षात अनेक घटक मुख्य प्रवाहापासून दूर राहतात. त्यामुळे शासनाने समावेशक विकासाचे धोरण स्वीकारणे आवश्यक आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, ग्रामीण विकास आणि समान संधी यामध्ये गुंतवणूक केल्यास लोकशाहीचा लाभ सर्व घटकांपर्यंत पोहोचेल आणि एकात्मता अधिक मजबूत होईल.

6) **नागरिक सहभाग आणि संविधानिक जागरूकता वाढवणे:** लोकशाही ही नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावर आधारित असते. नागरिक केवळ मतदार नसून ते लोकशाहीचे भागीदार आहेत. त्यामुळे नागरिकांमध्ये संविधानिक कर्तव्यांची जाणीव निर्माण करणे आवश्यक आहे. शाळा-महाविद्यालयांतून नागरिक शिक्षण (Civic Education) वाढविणे, संविधानिक साक्षरता मोहिमा राबविणे आणि लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग प्रोत्साहित करणे गरजेचे आहे. जागृत नागरिक समाज निर्माण झाल्यास लोकशाही अधिक सक्षम होईल.

7) **सोशल मीडिया नियमन, डिजिटल साक्षरता आणि जबाबदार संवाद:** डिजिटल युगात सोशल मीडिया हे लोकशाही संवादाचे प्रभावी माध्यम बनले आहे. परंतु त्याचबरोबर चुकीची माहिती, अफवा, द्वेषमूलक प्रचार आणि ध्रुवीकरण वाढविण्याचे साधनही बनत आहे. म्हणूनच डिजिटल साक्षरता वाढविणे, सोशल मीडियाचा जबाबदार वापर प्रोत्साहित करणे आणि चुकीच्या माहितीवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. शासनाने योग्य नियमन करणे आणि समाजाने डिजिटल नैतिकतेचे पालन करणे गरजेचे आहे.

8) **संघराज्यात्मक समन्वय आणि केंद्र-राज्य सहकार्य:** भारतीय संघराज्यात्मक रचना विविधतेत एकता टिकवण्यासाठी महत्त्वाची आहे. केंद्र आणि राज्य यांच्यातील सहकार्य टिकवणे आवश्यक आहे. प्रादेशिक असंतोष कमी करण्यासाठी संवाद, न्याय्य संसाधन वाटप आणि संघराज्यात्मक संतुलन राखणे गरजेचे आहे.

9) **भ्रष्टाचारमुक्त प्रशासन आणि सुशासन:** लोकशाही टिकवण्यासाठी पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि सुशासन आवश्यक आहे. भ्रष्टाचार लोकांचा विश्वास कमी करतो आणि एकात्मतेला बाधा पोहोचवतो. म्हणूनच प्रशासन अधिक लोकाभिमुख, कार्यक्षम आणि पारदर्शक बनवणे गरजेचे आहे.

10) **सांस्कृतिक एकात्मता आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचा प्रसार:** राष्ट्रीय एकात्मता टिकवण्यासाठी सांस्कृतिक संवाद वाढविणे आवश्यक आहे. विविधतेचा सन्मान राखून राष्ट्रीय कार्यक्रम, सांस्कृतिक आदान-प्रदान आणि सामाजिक सहकार्य वाढवावे.

निष्कर्ष :

सदर संशोधनाचा केंद्रबिंदू “लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मतेपुढील आव्हाने” हा असून भारतीय लोकशाहीच्या घटनात्मक रचनेचा तसेच तिच्या समकालीन स्थितीचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. भारतीय लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून ती नागरिकांचा सहभाग, सामाजिक न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित एक

व्यापक जीवनपद्धती आहे. भारतीय संविधानाने या मूल्यांना केवळ मान्यता दिली नाही, तर राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेत त्यांना एक मजबूत आधार दिला आहे. या अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की लोकशाही आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांचा संबंध अत्यंत परस्परसंबंधित आहे. लोकशाही व्यवस्थेमुळे विविधतेने नटलेल्या भारतीय समाजात नागरिकांना समान हक्क आणि प्रतिनिधित्व मिळते, तर राष्ट्रीय एकात्मता ही लोकशाहीच्या स्थैर्यासाठी आवश्यक असलेली सामाजिक व राजकीय सलोख्याची भावना निर्माण करते. संविधानाने संघराज्यात्मक रचना स्वीकारून विविधतेत एकता साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. मात्र प्रत्यक्ष व्यवहारात अनेक वेळा केंद्र-राज्य तणाव, प्रादेशिक असंतोष आणि ओळखाधारित राजकारणामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेसमोर आव्हाने निर्माण होतात.

सध्याच्या काळात भारतीय लोकशाहीसमोर राजकीय ध्रुवीकरण, बहुमतवाद, सामाजिक विषमता, आर्थिक असमानता, भ्रष्टाचार, संस्थात्मक दुर्बलता तसेच सामाजिक माध्यमांचा गैरवापर यांसारखी गंभीर आव्हाने उभी राहत आहेत. या घटकांमुळे लोकशाही मूल्यांची गुणवत्ता कमी होण्याचा धोका निर्माण होतो आणि घटनात्मक मूल्यांची अंमलबजावणी प्रश्नांकित ठरते. विशेषतः सोशल मीडिया आणि माहिती-तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे सार्वजनिक मतनिर्मितीचे स्वरूप बदलले असून चुकीची माहिती, द्वेषपूर्ण प्रचार आणि समाजातील तणाव वाढवणाऱ्या प्रवृत्ती राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी चिंताजनक ठरत आहेत. या संशोधनातून असेही निदर्शनास येते की संविधानिक संस्था—जसे संसद, न्यायपालिका, निवडणूक आयोग, प्रशासन आणि माध्यमे—या राष्ट्रीय एकात्मता टिकवून ठेवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. तथापि, या संस्थांची स्वायत्तता आणि कार्यक्षमता अबाधित राहणे अत्यंत आवश्यक आहे. जर घटनात्मक संस्थांवरील नागरिकांचा विश्वास कमी झाला, तर लोकशाहीची मुळे कमजोर होऊन राष्ट्रीय एकात्मतेवर प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो. एकूणच, भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य हे संविधानिक मूल्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या जाणीवेवर अवलंबून आहे. लोकशाही अधिक समावेशक, उत्तरदायी आणि मूल्याधिष्ठित बनवण्यासाठी संविधानिक जागरूकता, सामाजिक सलोखा, संस्थात्मक बळकटीकरण आणि नागरिकांचा सक्रिय सहभाग आवश्यक ठरतो. म्हणूनच लोकशाही, संविधान आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांचा समन्वयित आणि उपायाभिमुख दृष्टिकोन स्वीकारणे ही आजच्या भारताची अत्यंत महत्त्वाची गरज आहे.

संदर्भसूची :

1. Austin, G. (1966). *The Indian Constitution: Cornerstone of a nation*. Oxford University Press.
2. Austin, G. (1999). *Working a democratic constitution: The Indian experience*. Oxford University Press.
3. Basu, D. D. (2021). *Introduction to the Constitution of India*. LexisNexis.
4. Bhargava, R. (Ed.). (2008). *Politics and ethics of the Indian Constitution*. Oxford University Press.
5. Khilnani, S. (1997). *The idea of India*. Farrar, Straus and Giroux.
6. National Commission to Review the Working of the Constitution. (2002). *Report of the Commission*. Government of India.

7. Press Information Bureau. (n.d.). *Government policies and national integration reports*. Government of India. <https://pib.gov.in>
8. United Nations Development Programme. (n.d.). *Human Development Report*. United Nations. <https://hdr.undp.org>
9. Planning Commission / NITI Aayog. (n.d.). *Reports on social and economic development in India*. Government of India. <https://www.niti.gov.in>
10. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब. (n.d.). *भारताचे संविधान आणि समाजरचना* (निवडक लेख). महाराष्ट्र शासन प्रकाशन.
11. खैरमोडे, भा. रा. (n.d.). *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार*. महाराष्ट्र शासन प्रकाशन.
12. जाधव, वि. तु. (n.d.). *संविधान आणि सामाजिक न्याय*. साकेत प्रकाशन.
13. शिंदे, सं. र. (n.d.). *लोकशाही मूल्ये आणि भारतीय संविधान*. प्रशांत पब्लिकेशन.

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*